

6. Дашкевич Я. Р. Україна на Великому кордоні // Давня і середньовічна історія України (історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С. 288–297.
7. Брехуненко В. Типологія степового кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – С. 453–486.
8. Леп'явко С. А. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва // <http://www.cossackdom.com/book>;
9. Дашкевич Я. Р. Феномен В. Липинського та його дослідження (замість передмови) // Дашкевич Я. Р. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури (2-ге вид., виправл. й доповн.). – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 457–460.
10. Реєнт О. П. Інтерпретація В. Липинським місця і ролі релігійних інституцій у становленні й розбудові держави // Реєнт О. П. Перечитуючи написане. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 125–129.
11. Ясь О. В. В. Липинський та неоромантизм // УІЖ. – 2007. - № 5. – С. 75 – 95.
12. Липинський В. К. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Липинський В. К. Твори – Т. 3. / Ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – С. 1–271.
13. Липинський В. К. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. К. Твори. – Т.2. / За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – С. 1 – 638.

Калуцкий С. С. ВЯЧЕСЛАВ ЛИПНСКИЙ О ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА В СРЕДИНЕ XVII ВЕКА В УСЛОВИЯХ ВЗАИМОВЛИЯНИЯ ВОСТОКА И ЗАПАДА

В статье раскрыты понимание В. Липинским процесса формирования политической элиты Украинского государства середины XVII в. при взаимном влиянии цивилизаций Запада и Востока, оценка ученого западной культуры, которую он считал наиболее естественной для государственности Украины, и восточной, которая, по его мнению, принесла много деструктивных явлений. Раскрыто понимание историком процесса европеизации лучших представителей украинского казачества и превращение его в правящий стан государства – аристократию (в понимании ученого).

Ключевые слова: Восток, Запад, элита, В. Липинский, Большой кордон, шляхта, старшина, казачество.

Kalutskyi S. S. VIACHESLAV LIPINSKYI ABOUT FORMING UKRAINIAN RULING ELITE IN MID OF 17TH CENTURY IN CONDITIONS OF MUTUAL INFLUENCE OF CIVILIZATION OF WEST AND EAST

There is an attempt in the article to light up the sight of V. Lipinskyi on the process of forming Ukrainian ruling elite in mid of 17th century. In conditions of mutual influence of civilization of West and East. In the article found up the explorer's attitude to western culture, which he considered to be the most optimum for Ukrainian statehood and eastern which considered to have the destructive influence. There is exposed the understanding of the process at Europeanization of the best representatives of the Ukrainian Cossacks and their transformation into the leading stratum – aristocracy (in the scholar's understanding).

Key words: East, West, elite, V. Lipinskyi, Big Border, nobility, warrant officer, cossacks.

УДК 94(477)»18»(092)

В.В. Верстюк

М. І. КОСТОМАРОВ: ОСНОВНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на основі аналізу праць М. І. Костомарова та наукової літератури висвітлено внесок видатного українського історика, письменника й громадсько-політичного діяча в становлення та розвиток українського національного руху XIX ст. З'ясовано ставлення

Наукові записки

.....
дослідника до Росії, устрій якої викликав спротив української інтелігенції, вихованої в дусі демократизму та поваги до особистості.

Ключові слова: федерація, український месіанізм, українська інтелігенція, етнопсихологія, громадська діяльність.

В історії культури кожного народу умовно можна визначити дві групи діячів. Одні зосереджують свою енергію тільки на певній царині творчості, інші намагаються обійняти духовним зором усю багатоманітність життя свого народу, прилучитися до розвитку його творчого духу. Саме до таких діячів належить і Микола Костомаров – визначний історик, громадський діяч, письменник, літературознавець, фольклорист і педагог, який, за словами М. С. Грушевського, «розбивав ідеологічні підстави старожитньої царської Росії», що привалила була своїм тягарем народне життя і загородила шляхи поступу та розвитку» [1, с. 151].

Ще з студентської лави М. І. Костомаров цікавився історією українського народу. Про це свідчить тематика його магістерської дисертації («Про причини і характер унії в Західній Русі»), що була подана навесні 1841 р. до вченої ради філософського факультету Харківського університету. Новаторський підхід дослідника до висвітлення історії церковної унії (на тлі міжконфесійних відносин другої половини XVI ст. висвітлив боротьбу українського народу проти католицької експансії за незалежність від Речі Посполитої) викликав суперечливі відгуки серед керівництва Харківського навчального округу, Міністерства народної освіти та також наукової громадськості [2]. Побоюючись загострення на тлі придушення польського визвольного руху 1830-х рр. міжконфесійних суперечок серед населення західних губерній, міністр народної освіти граф С. С. Уваров заборонив її публічний захист у Харківському університеті й зобов'язав знищити всі примірники накладу [3, с. 77]. Сучасні дослідники вважають, що саме в цій праці М. І. Костомаров уперше в українській історіографії поклав в основу досліджень історичного процесу концепцію народності, фактично започаткувавши народницьку історичну школу [4, с. 16].

На початок 40-х рр. XIX ст. припадає знайомство історика з П. О. Кулішем, М. І. Гулаком, В. М. Білозерським та О. В. Марковичем. З ними він вів диспути про загальнослов'янські проблеми, які із сфери науки та літератури дедалі більше переходили у сферу політичну. Так виникла ідея федерації вільних слов'янських народів на зразок давніх грецьких республік або Сполучених Штатів Північної Америки. У бесідах про організацію товариства також брали участь Т. Г. Шевченко та Д. П. Пильчиков [5, с. 9]. З метою реалізації своїх політичних ідей у грудні 1846 – січні 1847 рр. вирішено було утворити Кирило-Мефодіївське братство, статут якого написав М. І. Костомаров. Програмні засади товариства, крім «Статуту Слов'янського товариства Св. Кирила і Мефодія», були викладені в «Книзі буття українського народу» та у відозвах «До братів українців», «До братів росіян», «До братів поляків» [6, с. 236].

Ідеологія діячів Кирило-Мефодіївського братства, генетично пов'язана з програмою декабристського «Товариства з'єднаних слов'ян» й з «Книгами польського народу і польського пілігримства» А.-Б. Міцкевича, виражала позицію масової свідомості, що здобувала зерна соціального досвіду в легендарній історії християнства та виходила з просвітительських уявлень про природну рівність людей [7, с. 19]. Вона передбачала мирний шлях поліпшення суспільного життя: усунення самодержавства як першопричини неволі народних мас, скасування кріпосного права, запровадження норм демократичного суспільства, соціальної рівності («без царя та панів»), утворення федерації рівноправних слов'янських народів. «Книга буття українського народу» стала першим політичним маніфестом прогресивної української інтелігенції, декларацією соціальних та національних прав слов'янських народів, серед яких українцям відводилася головна роль (український месіанізм) [8].

Товариство внаслідок доносу наприкінці березня 1847 р. було викрите, а М. І. Костомарова із Т. Г. Шевченком та іншими його членами заарештовано. Після річного ув'язнення в Петропавлівській фортеці дослідника заслали під нагляд поліції до Саратова із заборонаю «служити по навчальній частині». У Саратові він перебував упродовж 1849-1858 рр.; працював секретарем статистичного комітету, перекладачем при губернському управлінні [9, с. 50].

На початку 1856 р. з ученого зняли поліцейський нагляд, але його становище істотно не змінилося, оскільки де-факто накладені обмеження існували й надалі. Але істориків дозволили

здійснити тривалу подорож за кордон (Швеція, Німеччина, Франція, Італія, Австрія), яка дала йому змогу ознайомитися з європейськими інтелектуальними традиціями того часу. Зрештою, у новій, ліберальній атмосфері напередодні Великої реформи 1861 р. дослідник зміг розпочати публікацію низки своїх праць, зокрема відомої монографії «Богдан Хмельницький» (1857 р.) [10, с. 56].

З 1859 р. починається якісно новий етап в житті М. І. Костомарова. У цьому році адміністрація Петербурзького університету запросила його обійняти кафедру російської історії; заборону викладати та проводити наукову діяльність нарешті було скасовано. М. С. Грушевський стверджував, що 1859-1864 рр. «були центральним п'ятиліттям, апогеєм енергії та творчості історика, який був протягом цілого чверть-століття (приблизно 1859-1883 рр.) провідником не тільки української інтелігенції, а й так само і великоруської та білоруської» [11, с. 120].

За поданням міністра народної освіти 15 січня 1860 р. історик став членом Археографічної комісії в Петербурзі, в якій до кінця життя готував і редагував серійне видання документів з української, російської та білоруської історії — «Акти Південної та Західної Росії» (за редакцією М. І. Костомарова впродовж 1861-1884 рр. було опубліковано 12 з 15 томів цієї серії). Наукова діяльність в царині археографії, архівознавства та джерелознавства перетворила дослідника в одного з найкращих фахівців з української історії свого часу, а також забезпечила джерельну основу його великих монографій та розвідок («Гетьманство Юрія Хмельницького» (1868 р.), «Гетьманство Виговського» (1861 р.), «Мазепа. Історична монографія» (1882 р.), «Павло Полуботок» (1876 р.), «Руїна. Історична монографія 1663-1687 рр. Гетьманство Брюховецького, Многогрішного та Самойловича» (1879-1880 рр.) [12, с. 9].

У названих працях науковець розвиває думку, що козацтво виступало носієм та виразником державних світоглядних поглядів українського народу. З його переконанням, воно утверджувало республіканські традиції на Запорозькій Січі та ідею федералізму спочатку з Річчю Посполитою, а потім і з Московським царством. Проаналізувавши історичний розвиток українських земель від IX до XVIII ст., М. І. Костомаров дійшов висновку, що монархічно-династична форма правління суперечила сутності історичного процесу України. За переконливими доказами історика, для українців у взаєминах особи й суспільства важливим критерієм є свобода вибору та згоди, у політичній сфері – свобода створювати добровільні товариства, владні структури, які, у свою чергу, не повинні стояти на перешкоді прав особистої свободи [13, с. 54].

Водночас учений продовжував активну громадську та просвітницьку діяльність, зокрема проводив у своєму будинку костомарівські «вівторки», на яких збиралися науковці, митці, письменники, журналісти, громадські діячі. Його помешкання стало своєрідним клубом для тогочасної української інтелігенції, яка жила в С.-Петербурзі. Її ідейним рупором став часопис «Основа» (1861-1862 рр.). На його сторінках М. І. Костомаров вів дискусії з польськими та російськими науковцями, а також опублікував нариси про Г. С. Сковороду, Т. Г. Шевченка та інші праці. Крім того, він помістив у цьому виданні низку статей науково-полемічного і публіцистичного спрямування, присвячених переважно з'ясуванню етносоціальних та етнопсихологічних рис українського народу, зокрема особливостей його буття («Дві руські народності», «Думки про федеративні початки в стародавній Русі» та інші) [14, с. 28]. Вони сприяли зростанню національної свідомості українців, доводили, що наш народ має свою самотню історію та культуру.

Щодо статті «Дві руські народності», то вона мала принципове значення у творчості дослідника. Відомий дослідник менталітету українського народу В. М. Янів стверджував, що М. І. Костомаров був першим дослідником етнопсихології, нашого народу, який помітив і обґрунтував, що українцям властиве домінування особистого над колективним, на відміну від російського народу, для якого характерне домінування колективістських начал над індивідуальними (російська община) [15].

Упродовж 60-70-х рр. XIX ст. історик також співпрацював з багатьма відомими журналами. Та особливе місце в його творчій біографії належить часописам «Вісник Європи» та «Київська Старовина». М. І. Костомаров особисто брав участь у становленні зазначених видань, зокрема в їх популяризації. На сторінках «Вісника Європи» (журнал виходив з березня 1866 по квітень 1918 рр.) було опубліковано 38 праць історика, в яких він відстоював права українців на власну мову та історію. Стосовно «Київської Старовини», то її редколегія могла з гордістю відзначити, перефразовуючи відомий вірш О. С. Пушкіна, що її помітив «старик

Костомаров». У цьому періодичному виданні історик уперше побачив друкований орган, спеціально призначений дорогий для нього історії українського народу та його побуту [16, с. 30-31].

На початок 80-х рр. XIX ст. припадає чергове поживлення полемічної активності навколо української мови та її значення для самоідентифікації українського народу. М. І. Костомаров вміщує в журнальній періодиці низку статей з цього питання: «Ще раз з приводу малоросійського слова» (1881 р.), «Завдання українофільства. Український альманах на 1881 рік. Київ, 1881» (1882 р.), «Малоруське слово» (1881 р.), «З питання про малоросійське слово «Сучасним Відомостям» (1881 р.), «З приводу статті п. де-Пуле про українофільство» (1882 р.) та інші. Розвідки вченого з українофільства мали поліфункціональне призначення [17, с. 79]. З одного боку, вони були спрямовані проти панівних стереотипів та міфів освіченої публіки, які побутували в суспільстві після Емського указу 1876 р., а з другого, мали практичну мету: надати українському питанню суспільного розголосу, щоб хоч якоюсь мірою послабити репресивні антиукраїнські заходи російського царату. Проте українофільство М. І. Костомаров сприймалося досить суперечливо російською інтелігенцією, значна частина якої вбачала в ньому загрозу або для імператорського режиму, або для поступу російської літератури та культури. Натомість радикально налаштовані кола українства гостро засудили помірковану позицію дослідника [18, с. 163].

Отже, у становленні та розвитку української національної ідеї XIX ст. постать Миколи Івановича Костомарова займає одне з провідних місць. У сучасній науковій літературі, зокрема в книзі професора Торонтського університету (Канада) П. Р. Магочія «Історія України», що вийшла друком 2007 р. в Києві, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, Т. Г. Шевченко визнані трьома особами, «які стали символами українського національного відродження» [19, с. 314].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Костомаров і новітня історія України. В сорокові роковини // Український історик. – 1984. – № 1-4 (81-84). Рік XXI. – С. 148-170.
2. Костомаров Н. И. О причинах и характере унии в Западной Руси // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії за ред. М. Грушевського]. – К.: ДВУ, 1928. – С. 1-40.
3. Киян О. Науковий опонент Миколи Костомарова // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 77-79.
4. Реєнт О. Історична наука: її витoki та формування (XIX – початок XX ст.). // Історіографічні дослідження в Україні // Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Інститут України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). – С. 12-21.
5. Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров у Києві (1844-1847 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 3-15.
6. Замлинский В. А. Жизнь и творчество Н. И. Костомарова // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С. 234-241.
7. Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 14-27.
8. Костомаров М. І. Книги Битія Українського народу // Київ. – 1991. – № 10. – С. 3-8.
9. Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. – К., 2009. – 306 с.
10. Смолій В. А. та ін. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.: іл.
11. Пінчук Ю. А., Гриневич Л. В. Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 112-133.
12. Толочко П. Видатний історик України і Росії // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 7-14.
13. Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50-60-х рр. XIX ст. Монографічне дослідження. – К.: Дніпро, 2008. – 304 с.
14. Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. – К.: Вища школа, 2005. – 142 с.: іл.
15. Костомаров М. І. Дві руські народності: Порівняльна характеристика українців та росіян // Українська мова та література в школі – 2001. – № 6. – С. 58-63.
16. Палієнко М. «Кіевская Старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Видавництво «Темпора», 2005. – 122 с.
17. Зеров М. Українське письменство XIX ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції, нариси, статті. –

- Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2007. – 368 с.
18. Кислий Ф. Костомаров Микола // Українська література в портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник / За ред. С. П. Денесюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
19. Павло Роберт Магочій. Історія України. – К, 2007. – 514 с.

Верстюк В. В. Н. И. КОСТОМАРОВ: ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье на основе анализа трудов Н. И. Костомарова и научной литературы показано вклад известного украинского историка, писателя и общественно-политического деятеля в становление и развитие украинского национального движения XIX века. Проанализировано отношение ученого к России, строй которой вызывал сопротивление украинской интеллигенции, воспитанной в духе демократизма и уважения к личности.

Ключевые слова: федерация, украинский мессианизм, украинская интеллигенция, этнопсихология, общественная деятельность.

Verstyuk V. V. M. I. KOSTOMAROV: THE MAIN ASPECTS OF CULTURE AND SOCIAL ACTIVITY

In the article the contribution of the outstanding Ukrainian historian, writer and public-political figure into formation and progress of the Ukrainian national movement of XIX century is cleared up on the basis of M.I. Kostomarov's works and the scientific literature. Researcher's attitude to tsarist autocratic Russia has been found out. Its order had provoked the Ukrainian intelligentsia's resistance brought up in the spirit of democratism and respect to the personality.

Key words: federation, Ukrainian Messianism, Ukrainian intelligentsia, ethnopsychology, public activity.

УДК 94 (477) «17/18: 728»

І.А. Удовик

ДОЛЯ СМІЛЯНСЬКОГО МАЄТКУ КНЯЗЯ Г.О. ПОТЬОМКІНА-ТАВРІЙСЬКОГО (1791 РР. – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНИ XIX СТ.)

У статті досліджується доля «Смілянського графства» князя Г.О. Потьомкіна. Доведено, що для російських дворян – власників наділів «Смілянського графства» було характерним управління маєтностями через управителів (абсентеїзм). За їх господарювання був характерний економічний розвиток маєтностей.

Ключові слова: маєтність, Г.Потьомкін, Смілянське графство, абсентеїзм.

Проблема утвердження представників російського дворянства на теренах Правобережної України належить до малодосліджених питань історії України. Вчені лише розпочали досліджувати процес придбання маєтностей на українських землях, зокрема Смілянщини, князем Г.О. Потьомкіним-Таврійським у князя Ф.К. Любомирського у 1787 р., яка тоді входила до складу Речі Посполитої [1]. Ця оборудка, на наш погляд, здійснювалася винятково зі стратегічних мотивів і створила передумови для появи перших репрезентантів російської аристократії на українських землях.

У статті поставлено за мету дослідити процес генези *Смілянського графства* від його розподілу між спадкоємцями до кінця 1830-х рр., коли останній з них утратив можливість управляти помістями.

Варто нагадати, що «Смілянський спадок» князя Г.О. Потьомкіна, по його смерті у 1791 р., відповідно до чинних законів, був поділений «по-колінно» на три частини поміж родичами:

- Енгельгардтами (6-ть долей: *В.В. Енгельгардт, гр. К.В. Літта* (за першим шлюбом – *Скавронська*), *В.В. Голіцина, гр. О.В. Браницька, Н.В. Шепелева, кн. Т.В. Юсупова*);
- Самойловими (2 долі: *гр. О.М. Самойлов, К.М. Давидова*);
- *М.Висоцьким з Д. Лопухіною* (2 долі).